

Olga Kytlicová, *DIE BRONZEGERÄTE IN BÖHMEN*. Z załącznikiem, opracowanym przez A. Siegfried-Weiss, *Prähistorische Bronzefunde*, dział II, t. 12, Stuttgart 1991, ss. 135 + 60 tablic poza tekstem. Jindra Nekvasil, Vladimír Podborský, *DIE BRONZEGERÄTE IN MÄHREN*, tamże, t. 13, Stuttgart 1991, ss. 43 + 18 tablic poza tekstem.

W ramach podwójnego woluminu opublikowano dwie odrębne monografie, poświęcone analizie naczyń brązowych z epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza, pochodzących z obszaru Czech i Moraw. Każda z nich, opracowana przez inny zespół autorów, otrzymała odrębną paginację i numerację tablic, mimo ich zamieszczenia w jednym tomie. Dwa względy kierowały zapewne wydawcami, by opracowania te zaprezentować razem. Pierwszy z nich to strona praktyczna: część przygotowana przez J. Nekvasila i V. Podborskiego, w porównaniu z poprzednią, jest stosunkowo skromna objętościowo tak w zakresie tekstu, jak i załączonego materiału ilustracyjnego. Ważniejszy wydaje się jednak aspekt merytoryczny; oba regiony współczesnych Czech wymagają w miarę możliwości wspólnego rozpatrywania w kontekście ówczesnego rozwoju kulturowo-osadniczego ze względu na fakt krzyżowania się oddziaływań z obrębami sąsiadującymi stref kulturowych, które określić należy ogólnie jako karpacką oraz jako alpejsko-naddunajską.

Przypomnieć tu wypadnie, że o ile wschodnia część Czech oraz płn. Morawy przez cały omawiany okres znajdowały się w zasięgu tego samego osadnictwa kultury łużyckiej, reprezentowanego kolejno przez fazy – łużycką, śląską i platenicką – o tyle w pozostałych częściach obu tych regionów obserwuje się odrębny proces rozwoju kulturowo-osadniczego. Zach. i płd. Czechy w młodszym okresie epoki brązu związane były ze strefą czesko-palatynackiego ugrupowania pól popielnicowych o wyraźnych powiązaniach tzw. zachodnich, reprezentowanego przez kulturowy zespół knowizsko-milawecki, a od początku wczesnej epoki żelaza (HaC₁) przez dwie kultury – bylańską i południowoczeską kulturę kurhanową. Obie wykazywały wyraźne powiązania zarówno demograficzne, jak i kulturowe z obszarami górno- i częściowo środkowodunajskimi, w obrębie których doszło do wykształcenia się wczesnych Celtów.

Natomiast płd. Morawy wchodziły w skład najpierw regionalnych ugrupowań środkowodunajskich kultur pól popielnicowych dwu ich faz (lub kultur) – Velatice-Baierdorf

i Podoli-Stillfried – pozostających w strefie bezpośrednich powiązań z Kotliną Karpacką. Od początku wczesnej epoki żelaza, a praktycznie już od końca HAB₃, wykształciła się tu kultura horakowska o wyraźnych tzw. południowych powiązaniach kulturowo-demograficznych ze strefą, w obrębie której doszło do ukształtowania się północnego odłamu wczesnych Ilirów. W kontekście obu kierunków tych powiązań rozpatrywać należy rozwój osadnictwa „łużyckiego” we wsch. Czechach, płn. Morawach oraz w płn.-zach. Słowacji, wykazującego jednak genetyczne, kulturowe i demograficzne związki z pokrewnym osadnictwem z terenu Saksonii i Górnych Łużyc oraz Śląska, i podlegającego w różnym stopniu wspomnianemu oddziaływaniom.

Jest to oczywiście obraz nader uproszczony. Nie może on być jednak pomijany przy interpretacji zjawisk kulturowo-osadniczych i – wymiennych, również w odniesieniu do całej zachodniej strefy zespołu, określanego tradycyjnie jako „kultura łużycka”, obejmującej międzyrzecze środkowej Łaby i Nysy Łużyckiej oraz dorzecza Odry i Warty. Osadnictwo tych obszarów w młodszych fazach epoki brązu mieściło się w sferze silnych oddziaływań kulturowotwórczych z południa; pod tym ostatnim terminem rozumieć należy przede wszystkim Kotlinę Karpacką (Węgry, Siedmiogród). We wczesnej epoce żelaza natomiast znajdowała się ona w orbicie oddziaływań strefy, określanej jako „cywilizacja wschodniohalsztacka”. Uwaga ta odnosi się również do wsch. Czech oraz Moraw, przy czym osadnictwo tego ostatniego regionu odgrywało ważną rolę w przenoszeniu różnorodnych elementów z zakresu kultury materialnej oraz duchowej z południa poprzez Bramę Morawską ku północy, uczestnicząc w dalekosiężnych kontaktach zwłaszcza wymiennych.

Omawiane tu opracowania wraz z dotąd opublikowanymi w tym dziale serii *Prähistorische Bronzefunde* monografiami, dotyczącymi omawianej kategorii wytworów metalowych ze Słowacji¹ oraz z Węgier², stawiają do dyspozycji polskich badaczy solidnie przeanalizowany materiał dla podjęcia podobnego opracowania naczyń brązowych, występujących w znaleziskach z epoki brązu na ziemiach polskich, głównie w dorzeczu górnej i środkowej Odry oraz Warty. Materiał ten w zdecydowanej części uznaczyć należy za importy proveniencji południowej; tym samym uzyskujemy więc znakomitą podstawę dla uściślenia typologii, datowania oraz określenia pochodzenia tej grupy znalezisk z obszarów położonych na północ od Sudetów i Karpat.

Żałować jednak należy, że jak dotąd brakuje podobnego opracowania dla Rumunii, szczególnie zaś dla Siedmiogrodu, które uzupełniłoby całość bazy źródłowej ze strefy, określanej umownie jako „karpacka”.

Przed zaprezentowaniem przede mnie poniższych uwag, dotyczących obu monografii, powracam do wysuwanych w literaturze archeologicznej opinii o niecelowości przygotowywania tego typu opracowań, obejmujących głównie uwagi typologiczne i chronologiczne dotyczące poszczególnych kategorii wytworów metalowych w ogólnie pojmowanej epoce brązu. Szczególnie krytyczne opinie wypowiedziane są w ujęciach metodycznych, przy czym reprezentanci takiego stanowiska zapominają, że znajomość poszczególnych kategorii wytworów, zwłaszcza metalowych, z określeniem ich funkcji, typologii, datowania, zasięgu występowania oraz określenia regionów lub stref ich produkcji oraz dystrybucji, dostarcza podstawowych informacji dla opracowań uogólniających, ale również dla uzasadnienia takich czy innych stanowisk o charakterze metodologicznym.

W tym więc m.in. upatruję wagę naukową projektu, określanego jako *Prähistorische Bronzefunde*, oraz jego realizacji w formie kolejnych opracowań w serii wydawniczej pod tym samym tytułem, podzielonej na działy (Abteilung), odpowiadające poszczególnym kategoriom

¹ M. Novotná *Die Bronzegefäße in der Slowakei*, *Prähistorische Bronzefunde*, dział II, t. 11, Stuttgart 1991. Zob. też moją recenzję w „Przeglądzie Archeologicznym”, t. 40:1992, s. 130 nn.

² P. Patay, *Die Bronzegefäße in Ungarn*, *Prähistorische Bronzefunde*, dział II, t. 10, Stuttgart 1990.

zabytków metalowych z epoki brązu. Jeszcze jeden fakt zasługuje na uwagę: charakter tych opracowań wymaga od autorów uwzględnienia możliwie całości odkrytych dotąd materiałów. Znaczna więc część zabytków udostępniona została dzięki temu po raz pierwszy. Jak zaś praktycznie wygląda sprawa publikacji materiałów, nie potrzebuję na tym miejscu uzasadniać przykładami (byłoby ich zbyt wiele), przy czym spostrzeżenie to nie dotyczy bynajmniej tylko mniejszych muzeów regionalnych z działami lub tylko zbiorami archeologicznymi.

Przyjęty przez redakcję naukową *Prähistorische Bronzefunde* układ zdecydowanej części monografii jest układem tzw. ramowym, tzn. że zasadą prezentacji danej grupy zabytków jest przede wszystkim dokładna i wyczerpująca ich charakterystyka typologiczna oraz chronologiczna, a każdy z nich zilustrowany winien być w części tablicowej w formie dokładnej ryciny. W przypadku ujawnienia w zespole zamkniętym, jakim są groby czy skarby różnego typu, prezentuje się w miarę możliwości całość inwentarza danego znaleziska. Ostatnio też w odniesieniu do niektórych wytworów o bardziej skomplikowanym sposobie ich wytwarzania, redakcja naukowa tego programu wprowadziła wymóg zaprezentowania szczegółów technicznych wykonania; szkoda jednak, że w takim przypadku nie towarzyszą im rentgenogramy, zezwalające na uchwycenie różnych szczegółów technologicznych, jak np. łączenia części, z jakich składają się one, a więc w odniesieniu do sztyletów i mieczy – rękojeści, ostrza i nitów (lub obecności tylko pseudonitów), a dalej często niewidocznych na zwykłej rycinie reperacji, odlania przedmiotu z celowym zachowaniem pustego wnętrza (m.in. dla zaoszczędzenia surowca), błędów odlewniczych itp.

Przechodzę do zasadniczej części moich uwag. Opracowanie O. Kytlicovej odnoszące się do terenu Czech w BD-HaB₃ (s. 1 nn. oraz tabl. 1–12 i 23–60) otwierają na wstępie (s. 3 nn.) obszerne spostrzeżenia, dotyczące zarówno periodyzacji, jak i względnej chronologii dwu podstawowych stref z fazy „popielnicowej” – kultur knowizsko-milaweckiej oraz łużyckiej. W formie zarówno opisowej, jak i tabelarycznej (s. 6 tabela 1) otrzymujemy właściwie pierwszy w literaturze czeskiej dokładniejszy schemat dla omawianego regionu od BD do schyłku HaB, z wyróżnieniem poszczególnych faz rozwojowych wg propozycji kilku czeskich badaczy. Jest to ważna tabela również z innego względu; obejmuje ona bowiem też i tzw. horyzonty znalezisk (zwłaszcza skarbów) z dokładnym ich datowaniem w ramach wyróżnionych faz.

Po raz pierwszy w opracowaniach w serii *Prähistorische Bronzefunde* tego typu tabele zezwalają na zapoznanie się z tłem kulturowym, w ramach którego rozpatrywana jest dana kategoria wytworów metalowych. Byłoby pożądane wprowadzenie tego zyczaju jako reguły przy dalszej publikacji wyróżniających się kategorii materiału ruchomego.

Dla ziem polskich w dorzeczu górnej i środkowej Odry oraz górnej i środkowej Warty otrzymujemy ważny punkt wyjścia oraz podstawę dla opracowania podobnej tabeli periodyzacyjnej dla faz „mogiłowej”, a zwłaszcza „łużyckiej”, zezwalających na uściślenie chronologiczne występowania zjawisk kulturowo-osadniczych z obrębu tych regionów w ramach tzw. systemu naddunajskiego z niezbędnymi jednak modyfikacjami regionalnymi. Przypomnę tu o propozycji przedstawionej przez M. Gedla³. Oparta jest ona jednak głównie na stwierdzonej przez tego autora fazowości użytkowania rozległego cmentarzyska w Kietrze, woj. Opole (b. pow. Racibórz), w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza, w której ramach autor ten, wydzielając 6 podstawowych faz i wykazując w odniesieniu do kilku z nich możliwość wyróżnienia podfaz, podjął starania o synchronizację ich z współczesnymi fazami (w tym horyzontami znalezisk) dla Moraw oraz płn.-zach. Słowacji. Próby te jednakże, poza wyżej wspomnianą, nie były jak dotąd kontynuowane w tej formie przez badaczy, zajmujących się zwłaszcza zachodnią częścią ziem polskich w fazie istnienia kultury łużyckiej. Jest to zresztą konsekwencja zbyt schematycznego,

³ M. Gedl, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz*, Zeszyty Naukowe UJ, nr 122, Prace Archeologiczne, z. 27, Kraków 1979; tenże, *Studia nad periodyzacją kultury łużyckiej w południowej części Śląska*, „Archeologia Polski”, t. 25: 1980, s. 79 nn. oraz 121 – tabela; tenże, *Die Vorlausitzer Kultur*, *Prähistorische Bronzefunde*, dział 21, t. 2, Stuttgart 1992, tabela 1.

jak dotąd, traktowania aktualnie dostępnego materiału zabytkowego, wciąż jeszcze rozpatrywanego przez licznych autorów w ramach tradycyjnego podziału wg J. Kostrzewskiego, opartego na schemacie tzw. północnym, chociaż system tzw. południowy jest w odniesieniu do ziem w dorzeczu Odry i Warty w coraz szerszym zakresie stosowany i uzasadniany konkretnymi znaleziskami oraz zespołami zwartymi.

Nie mniej ważna jest tabela 2 (na s. 7), na której zamieszczono dla obu wspomnianych stref dobrze datowane zespoły grobowe oraz skarby w poszczególnych rejonach Czech, przy czym O. Kytlicová wyróżnia poprzez podkreślenie nazw miejscowości te znaleziska, w których ujawniono omawiane przez nią naczynia metalowe. Uzupełnieniem tej tabeli jest mapa zespołów grobowych i skarbow z Czech z naczyniami, ze szczegółowym podziałem chronologicznym (tabl. 24 A). Dla celów porównawczych O. Kytlicová załącza drugą mapę (tabl. 24 B), na której przedstawiono występowanie w obrębie Czech grobów z naczyniami oraz podobnych zespołów z mieczami, przy czym w kilku przypadkach obie kategorie zabytków ujawniono w tych samych pochówkach.

Instruktywna jest wreszcie ogólna mapa dla fazy „popielnicowej” (BC_2 - HaB_1) w Europie, obejmująca rozróżnione chronologicznie odrębnym oznakowaniem groby, zawierające w swym wyposażeniu naczynia brązowe, z podziałem na zespoły z 1 do 3 naczyń oraz z mieczami (tabl. 25 oraz s. 125 nn. – zestawienie znalezisk). Symptomatyczny jest całkowity brak tego typu zespołów z obrębu całej kultury łużyckiej, włączając tu również i Saksonię oraz Górne Łużyce (wyjątek stanowi zespół grobowy [?] z miejscowości Sovenice, okr. Mladá Boleslav; zob. s. 90 pkt 49). Znalezisk tego typu pozbawione jest dalej całe dorzecze Odry i Warty, co wymaga tu szczególnego podkreślenia; jednakże ta kwestia winna być szczegółowo sprawdzona przez polskich badaczy. Uderza natomiast nagromadzenie zespołów grobowych w zach. i częściowo w środk. Meklemburgii (tabl. 25 – mapa, p-kt 52–58), w zdecydowanej swej części datowanych na III epokę brązu wg schematu północnego (tzn. na BD). Jedynym wyróżniającym się zespołem z tego regionu, datowanym jednak dopiero na drugą połowę V EB jest inwentarz grobu tzw. królewskiego z Seddin, Kr. Perleberg⁴.

Konieczne wydaje się jednak zwrócenie uwagi na pewną niedogodność przy porównywaniu wspomnianych map. Dla każdej przyjęto odrębną numerację znalezisk, co znacznie utrudnia korzystanie z nich przy podejmowaniu próby interpretacji zaznaczonych na nich znalezisk. I tak dla mapy na tabl. 24 A odnośnych miejscowości numerowanych szukać należy w części katalogowej, a oznaczonych symbolami literowymi – na mapie ogólnej (tabl. 23). Natomiast do map na tabl. 24 B i 25 załączono zestawienia miejscowości o odrębnej, kolejnej numeracji (s. 125 nn.).

Przejdę obecnie do kwestii bardziej szczegółowych. Pierwsza grupa naczyń omówionych przez O. Kytlicová obejmuje misy typu Friedrichsrube (s. 22 nn.) oraz ich odmiany, datowane na BD - HaA_2 (zob. też. s. 34 n. ryc. 1 – tabela rozwoju typologicznego mis i czepaków z grupy Friedrichsrube oraz tabl. 60 – zestawienie form z Czech w kontekście ich datowania w ramach wydzielonych faz). Dodać tu wypadnie, że czepaki typu Osternienburg-Dresden, wyróżniane przez innych badaczy jako odrębny typ, autorka ta uznaje za jeden z wariantów powyższego typu. Porównując znajomość czepaków typu Friedrichsrube na terenie Czech, zaprezentowaną w swoim czasie przez E. Sprockhoffa⁵, uderza ogromny postęp w zakresie ich liczebnego poznania oraz poprzez stwierdzenie faktu znacznie większego ich zróżnicowania typologicznego (na liczne odmiany i formy lokalne), a także uściślenia chronologicznych. Jednakże typ ten na ziemiach polskich należał do występujących tylko sporadycznie, jak np. okaz ze skarbu z Siodłar, woj. Opole (b. pow. Grodków),⁶ który ujawniono jednak w zespole znacznie późniejszym, bo datowanym dopiero na HaB_{2-3} .

⁴ H. Wüstemann, *Zur Sozialstruktur im Seddiner Kulturgebiet*, „Zeitschrift für Archäologie”, t. 8:1974, s. 67 nn.

⁵ E. Sprockhoff, *Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit*, Berlin 1930, s. 51 nn. oraz tabl. 14 – mapa.

⁶ M. Gedl, *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 60 n.

Drugą grupę naczyń obejmują czerpaki typu Jenišovice (s. 44 nn. oraz tabl. 40–42), które, jak wykazały badania prowadzone w północnej strefie Europy Środk. i płd. Skandynawii, reprezentowane są tam przez regionalną odmianę zwaną „typem Kirkendrup”. W literaturze przedmiotu, ze względu na duże trudności w wyróżnieniu tych ostatnich od faktycznych czerpaków typu Jenišovice, przyjmuje się dla nich ogólną nazwę „typ Jenišovice-Kirkendrup”⁷; z reguły dla okazów ze strefy południowej Europy Środk. utrzymywana jest jednak nazwa pierwsza, zaś dla strefy północnej – druga.

Zwrócić tu wypadnie uwagę na obecność tych czerpaków w dorzeczu Odry i Warty (s. 54), przy czym z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, iż mamy do czynienia z importami z południa. Wspomnieć należy m.in. o skarbie z V EB z Kuźnicy Skakawskiej, woj. Kalisz (b. pow. Wieruszów)⁸ z czterema tego typu naczyniami, czy o skarbie z IV/V EB z Biernaciu, woj. Łódź (b. pow. Poddębice lub Turek), zawierającym podobne naczynia.

Wreszcie trzecią grupę obejmują misy typu Stillfried-Hostomice (s. 55 nn.), występujące również na ziemiach polskich⁹, m.in. okaz ze skarbu z Beldowa, woj. Łódź (b. pow. loco), datowanego na V EB¹⁰. Przy próbie określenia pochodzenia tego okazu zachować należy jednak ostrożność, gdyż podobne misy były wytwarzane nie tylko na terenie Czech i Moraw, ale istnieje przypuszczenie o ich produkcji w obrębie Siedmiogrodu z jednej strony, a w warsztatach italskich(!) – z drugiej (s. 68).

Dalsze omówione przez O. Kytlicovą (s. 68 nn.) naczynia, takie jak czerpaki, czarki, misy i sita, są pochodzenia miejscowego lub też związane są z innymi regionami ugrupowania czesko-palatynackiego kultury pól popielnicowych.

Odrębną grupę naczyń na terenie Czech tworzą amfory. Wykazują one powiązania z analogiczną kategorią wytworów z obszarów sąsiadujących, określonych ogólnym terminem „typu Gevelinghausen-Vejo-Seddin” dla podkreślenia faktu rozległego na terenie Europy występowania pokrewnych form. Określenie to stosować możemy jednak tylko w sensie umownym dla wyróżnienia amfor i zbliżonych do nich naczyń z późnej fazy kultury pól popielnicowych, datowanej w ramach HaB₂₋₃, lub wg schematu północnego na V EB; w ramach chronologii absolutnej odpowiada to VIII stuleciu przed Chr.

Jest faktem symptomatycznym, że dla grupy tej teren Czech dostarczył praktycznie tylko trzech znalezisk (s. 85 n. oraz tabl. 10:45–46 i tabl. 11:47). Pierwszy okaz z miejscowości Žatec, okr. Louny, reprezentowany przez dwustożkową amforę niezdobioną, pochodzącą zresztą z wyposażenia grobowego, należy jednak do grupy najstarszych tego typu naczyń w Europie Środk., wykazując pewne analogie do podobnych znalezisk z terenu Danii (Mariensminde oraz Bjersjēholm)¹¹, które na terenie Czech są datowane na starszą fazę „popielnicową”, tj. w ramach HaA, a na północy na młodszą fazę III lub na III/IV EB.

Właściwa grupa amfor i naczyń amforopodobnych oraz tzw. situl przypadała dopiero na schyłek epoki brązu, tj. na HaB₃ lub na drugą połowę V EB, a przede wszystkim na okres halsztacki. W tym zakresie są one licznie reprezentowane również w znaleziskach z terenu ziem polskich; w zakresie i typologii, i datowania stanowić mogą dobry materiał porównawczy dla

⁷ Zob. E. Sprockhoff, *op.cit.*, s. 57 nn. i tabl. 17 – mapa; H. Thrane, *Dänische Funde fremder Bronzegefäße der jüngeren Bronzezeit*, „Acta Archaeologica” (Kobenhavn), t. 36:1965 (1966), s. 162 nn. oraz 171 ryc. 9 – mapa.

⁸ H. Wiklak, *Skarb naczyń brązowych kultury lużyckiej z Kuźnicy Skakawskiej, pow. Wieruszów*, „Wiadomości Archeologiczne” t. 31:1965, s. 13 nn. i 14 ryc. 2–5.

⁹ Zob. np. G. von Merhart, *Studien über einige Gattungen von Bronzegefassen*, [w:] *Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa*, Mainz 1969, s. 306 nn. i 307 mapa 2.

¹⁰ Np. J. Kostrzewski, *Skarby i luźne znaleziska metalowe od neolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 37:(1962) 1964, s. 25 i tabl. 1:2.

¹¹ Zob. H. Thrane, *op.cit.*, s. 192 nn. oraz ryc. 20–22.

znaleźsk Czechich¹². Wymienić tu należy zwłaszcza następujące okazy. Ze skarbu z Przysławic, woj. Toruń (b. pow. Grudziądz) pochodzi bogato zdobiona amfora, datowana na drugą połowę V EB (HaB₃)¹³. Przez A. Jockenhövla¹⁴ została ona zaliczona do „typu Gevelinghausen-Vejo-Seddin”, wraz zresztą z niżej wymienionym naczyniem z Unii, woj. Poznań (b. pow. Września), uznawanym za situlę (typ wiadra), a faktycznie będącym dwustożkową amforą¹⁵.

Do dalszych znalezisk z ziem polskich należy bogato zdobione wiadro dwuuche ze wspomnianego skarbu z IV/V EB z Biernaciu¹⁶, zaliczone przez F. Medeleę¹⁷ do kategorii situl typu Hajdúbűszűrmény, datowanych we wschodniej części Kotliny Karpackiej na HaB₁. Szczególną natomiast uwagę zwrócić należy na mało znaną w literaturze, niedawno ujawnioną brązową amforę, odkrytą we fragmentach w warstwie w obrębie osady otwartej (!) w Zakrzewiu, woj. Sieradz (b. pow. loco)¹⁸; formą i zdobieniem nawiązuje ona ściśle do podobnego okazu z grobu tzw. królewskiego z Seddin¹⁹ datowanego na V EB i najpewniej pochodzi z tego samego czasu. Wymienione powyżej znaleziska z ziem polskich nie wyczerpują listy okazów, obejmujących dalsze, mniej wyróżniające się wytwory tego typu południowej proveniencji.

Z niniejszych uwag wyłączam natomiast wzmiankowane przez O. Kylicową (s. 87) inne znaleziska z ziem polskich, gdyż są one datowane już na okres halsztacki, jak dwa naczynia ze skarbu z Choryni, woj. Poznań (b. pow. Kościan), a mianowicie kociołek z dwoma przynitywanymi uchami oraz duże wiadro typu Kurd, o formie rozszerzającej się ku górze²⁰, dalej brązową amforę, bogato zdobioną, pochodzącą z Sułowa, woj. Wrocław (b. pow. Milicz)²¹ i inne. Nie są one związane z omawianą przez tę autorkę grupą naczyń brązowych tak pod względem typologicznym, jak i chronologicznym, natomiast dotyczą ściśle załączonej do tej publikacji części opracowanej przez A. Siegfried-Weiss, o czym piszę poniżej.

Ważne miejsce zajmują wreszcie spostrzeżenia O. Kylicowej (s. 96 nn.) dotyczące faktu ujawnienia w grobach tylko brązowych części naczyń, jak ucha taśmowate. Sugerują one obecność wytworów tego typu z materiałów organicznych, głównie zaś z kory brzozonej, z której formowane były cylindryczne czerpaki. Ucha te stanowiły jedyny ich element, wyko-

¹² E. Sprockhoff, *op.cit.*, tabl. 25 – mapa, tabl. 37b – okaz z Przysławic, tabl. 28a, b – Choryń i Unia oraz tabl. 29b – Sułów, a także odnośne uwagi w tekście.

¹³ Zob. np. W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Danzig 1934, s. 42 n. i 43 ryc. 19c.

¹⁴ A. Jockenhövel, *Eine Bronzeamphore des 8. Jahrhunderts v. Chr. von Gevelinghausen, Kr. Meschede (Saverland)*, „Germania”, t. 52:1974, s. 29 nn. i 30 ryc. 5 – mapa oraz tabl. 8.

¹⁵ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1923, s. 73 i tabl. IV; tenże, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa – Wrocław 1955, s. 108 ryc. 263 i s. 125.

¹⁶ A.H. Koszańska, *Skarb naczyń brązowych z Biernaciu w pow. tureckim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7:1946, s. 106 nn. i 107 ryc. 1.

¹⁷ F. Medeleę, *Die Bronzesitula von Remetea Mare (Kreis Timiș)*, „Dacia” NS, t. 18:1974, s. 98 n. i ryc. 4 – mapa.

¹⁸ A. Krzyszkowski, *Osadnictwo kultury łużyckiej i kultury pomorskiej na terenach zalewowych zbiornika „Jeziorsko”. Aspekt przestrzenno-funkcjonalny*, [w:] *Badania Archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków. Studia i Materiały*, Warszawa 1988, s. 300 oraz 307 ryc. 5:22 – rekonstrukcja naczynia.

¹⁹ Zob. np. A. Jockenhövel, *op.cit.*, tabl. 6:2.

²⁰ *Album zabytków przedhistorycznych W. Ks. Poznańskiego*, t. 3, Poznań 1914, tabl. 42–43; J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych...*, s. 100 n. oraz przyp. 378 i s. 101 ryc. 339.

²¹ H. Seger, *Schlesische Hortfunde*, „Altschlesien”, t. 6:1936, s. 157 nn. i tabl. 17:1; M. Giedl, *Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*, Zeszyty Naukowe UJ, nr 969, Prace Archeologiczne, z. 48, Warszawa – Kraków 1991, s. 14 oraz 15 ryc. 1:1.

nany z brązu, choć nie można wykluczyć możliwości wykorzystania wtórnego tych części, pochodzących pierwotnie z naczyń w całości wykonanych z blachy brązowej. Zwracam na to spostrzeżenie szczególną uwagę; wymaga ono bowiem od badaczy traktowania tego typu znalezisk w grobach nie jako fragmentów naczyń metalowych, lecz jako metalowych elementów (okuć, uchwyty, nitów itp.) do naczyń z materiału organicznego, głównie z drewna oraz kory.

W podsumowaniu uzyskanych wyników autorka zajęła się jeszcze dwiema kwestiami: a. chronologią i chorologią (s. 98 nn.) oraz b. znaczeniem tej kategorii wytworów dla problematyki społeczno-historycznej (s. 102 nn.). W ramach pierwszej przedstawiła zarówno zagadnienie pochodzenia samej idei wykonywania z brązu naczyń w kontekście dwóch uzupełniających się czynników – wpływu kulturowego cywilizacji strefy wschodnioróżdziennomorskiej oraz poziomu technologii europejskiej metalurgii – jak i typologicznego oraz czasowego następstwa występowania poszczególnych ich typów, co zostało też zaprezentowane w postaci tabeli przeglądowej dla fazy tzw. popielnicowej (zob. tabl. 60). Wraz z podobną tabelą, opracowaną przez M. Novotną²² dla Słowacji, badacze polscy utrzymują istotne ustalenia co do chronologicznego następstwa występowania poszczególnych typów i odmian naczyń brązowych z epoki brązu na obszarach na południe od Karpat i Sudetów. Są one tym ważniejsze, iż zdecydowaną część omawianej kategorii wytworów metalowych ujawnionych na ziemiach polskich uznaje się za importy tzw. karpackie, tj. z obrębu Kotliny Karpackiej i regionów do niej przylegających od wschodu i północnego zachodu. W obu przypadkach znaleziska te wskazują na brak znajomości naczyń brązowych z blachy w fazie istnienia zespołu kultur mogiłowych oraz pojawienie się ich we wczesnej fazie kultur pól popielnicowych („frühe Urnenfelderzeit”), tj. już od BD; na terenie Czech mamy z nimi do czynienia wyłącznie w obrębie osadnictwa „knowizsko-milaweckiego”, przy ich braku w ramach „łużyckiej” strefy osadniczej we wschodniej Czechach.

Podkreślenia wymaga natomiast fakt wystąpienia w obrębie sasko-łużyckiego ugrupowania kultury łużyckiej kilku znaczących znalezisk naczyń brązowych przede wszystkim w skarbach, a sporadycznie spotykanych również w grobach²³, jak zwłaszcza w dużym skarbie z Dresden-Dobritz z HaA₂, w którym znalazło się aż 18 naczyń, w tym 1 wiadro, 1 sito oraz 16 czarek i czerpaków²⁴. Przypomnę o wykształceniu się na tym terenie czerpaków typu Jenišovice odmiany Osternienburg-Dresden w wyniku bezpośrednich powiązań ze współczesnym osadnictwem „knowizsko-milaweckim” w Czechach.

W Słowacji natomiast, podobnie jak i w Czechach, w ramach tamtejszych ugrupowań „łużyckich” mamy do czynienia z pierwszymi tego typu wytworami w starszej fazie „popielnicowej” („ältere Urnenfelderzeit”), tj. od HaA₁.

Kwestia druga (b) wiąże się z faktem, że dużą część naczyń brązowych z Czech ujawniono w charakterze inwentarzy grobowych wyróżniających się wyposażeniem pochówków, przy czym w niektórych przypadkach mamy do czynienia z celowym doborem całego garnituru naczyń w postaci tzw. serwisu do picia. Zabytki te pochodzą głównie z obrębu kultury knowizsko-milaweckiej, a wyjątkowo tylko z obrębu osadnictwa „łużyckiego” we wschodniej części Czech. Zdaje się to przemawiać za odrębnością w procesie wewnętrznego zróżnicowania obu społeczności i większej zależności w tym zakresie osadnictwa „knowizsko-milaweckiego” od podobnego procesu w obrębie ugrupowań kultur pól popielnicowych nad środkowym i górnym Dunajem. W środowisku „łużyckim” zarówno w Czechach, jak i na Słowacji częstym był natomiast zwyczaj deponowania naczyń brązowych w ramach tzw. skarbow, który z kolei należał do zjawisk rzadkich w strefie poprzedniej.

²² M. Novotná, *op.cit.*, tabl. 20.

²³ W. Coblenz, *Die Urnenfelder Sachsens und ihre Beziehungen zum Osten und Süden*, [w:] *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice, 21.–25.10.1985*, Praha 1987, s. 96.

²⁴ W. Coblenz, *Der Bronzegefäßfund von Dresden-Dobritz*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, t. 2: 1952, s. 135 nn.; też W.A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Römisch-Germanische Forschungen, t. 29, Berlin 1968, tabl. 52–57.

Załączone do opracowania O. Kytlicovej zestawienie podstawowej literatury, muzeów, z których wykorzystany został zaprezentowany materiał, oraz skorowidz miejscowości i materiał ilustracyjny, wykonany zresztą według wspólnych zasad dla wszystkich tomów serii *Prähistorische Bronzefunde*, stanowią integralną część tego opracowania. Dodać należy, że część omawianych naczyń zaprezentowano również w kontekście pełnego inwentarza grobowego lub skarbu, w jakim zostały one ujawnione.

Do opracowania tego załączone zostało uzupełnienie w postaci części, przygotowanej przez A. Siegfried-Weiss, a odnoszącej się do grupy naczyń z Czech z okresu halsztackiego (HaC-D), wyłącznie jednak pod kątem ich typologii oraz chronologii, lecz bez próby ich powiązania z ówczesną sytuacją kulturowo-osadniczą w obrębie Czech (s. 106 nn. i tabl. 13–22), o której pisałem powyżej. Żalować należy, że autorka ta nie dołączyła ani map występowania omawianych zabytków (są one jedynie zaznaczone na ogólnej mapie na tabl. 23), ani też nie dołączyła tablicy typologiczno-chronologicznej. Ta grupa materiałów jest szczególnie ważna dla badaczy polskich, dla ich studiów nad oddziaływaniami kulturowo-wymiennymi cywilizacji wschodniohalsztackiej w obręb osadnictwa kultury łużyckiej²⁵. Rzecz bowiem dotyczy m.in. udziału kultury bylańskiej i południowo-czeskiej kultury kurhanowej, a także pośrednictwa grupy platenickiej ze wsch. Czech i pñ. Moraw w dystrybucji wytworów (importów) tzw. halsztackich w dorzeczcu Odry i Warty. Jednakże jest to kwestia, wykraczająca poza tematykę niniejszej recenzji, na którą zwróciłem już uwagę w cytowanym tu moim najnowszym opracowaniu, przytaczając tak konkretne znaleziska, jak i sytuację w dalekosiężnych powiązaniach obu stref osadniczych z obszarami Saksonii oraz Śląska²⁶.

Drugie z opracowań zamieszczonych w omawianej publikacji, przygotowane przez J. Nekvasila i V. Podborskiego, dotyczy znalezisk naczyń brązowych z terenu Moraw. Skromna objętość tak tekstowa, jak i części ilustracyjnej, uwarunkowana była znacznie mniejszą ilościowo i jakościowo podstawą źródłową, jaka stała do dyspozycji obu tych autorów. Niezbędna wydaje się jednak pewna uwaga ogólna. Brak jest w niej wstępu, prezentującego szerzej kulturowo-osadnicze tło porównawcze obszaru Czech w okresie tu omawianym, szczególnie ważne dla interpretacji i określenia pochodzenia części charakteryzowanych znalezisk. Konieczność takiego wprowadzenia wykazało dobitnie opracowanie O. Kytlicovej. O zmianach, jakie w regionie tym na przełomie epok brązu i żelaza (HaB₃-HaC₁) miały miejsce, mówiłem na wstępie niniejszej recenzji, wskazując na reorientację kierunków oddziaływań z południa.

Zaprezentowany materiał potraktowany został przez obu autorów niestety w znacznie mniej wyczerpującej formie, aniżeli obserwujemy to w poprzedniej części, jakkolwiek objął i materiały z okresu halsztackiego (HaC-D). Naczynia brązowe z fazy tzw. popielnicowej opracował drugi z wymienionych autorów, zaś charakterystykę zabytków tej kategorii z okresu halsztackiego – J. Nekvasil. Oprócz więc analizy typologicznej i chronologicznej, której towarzyszy część ilustracyjna, znajdujemy krótką ich charakterystykę w ogólnie przedstawionym kontekście sytuacji kulturowo-osadniczej. Do obu opracowań dołączono tylko jedną ogólną mapę występowania na Morawach omawianych naczyń, w dodatku bez rozróżnienia na poszczególne typy oraz ich datowanie. Z analizy jej wynika, że strefa południowa objęta była przez kolejno tu występujące kultury Velatice i Podolii (lub lepiej powiedzieć, kolejne fazy rozwojowe środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych) z BD-HaB₃, a następnie przez

²⁵ Zob. np. M. Gedl, *op.cit.*, *passim*; też Z. Bukowski, *Tzw. szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza na obszarach na południe od Sudetów i Karpat w świetle importów pochodzenia południowego*, [w:] *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów 1992, s. 39 nn. i 48 mapa 1 – kierunki oddziaływań.

²⁶ Zob. Z. Bukowski, *Tak zwany szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza w międzyrzeczcu Łaby i Wisły w świetle skarbów z importami i bursztynem*, [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata quae Franciscus Rożnowski redigendum curavit*, Słupsk–Poznań 1993, s. 73–93.

kulturę horakowską okresu halsztackiego. Dostarczyła ona większej liczby znalezisk, aniżeli strefa północna, znajdująca się w zasięgu osadnictwa kultury lużyckiej.

Dla fazy tzw. popielnicowej (s. 1 nn. oraz tabl. 1–4) do typowych należały misy lub czerpaki typu Friedrichsruhe, Osternienburg-Dresden (?), Jenišovice oraz Stillfried-Hostomice, a także typu (lub odmiany) Štramberg i kociołki z podwójnymi okuciami do uchwytów (grupa BI wg G. von Merharta). V. Podborský zwraca uwagę na nagromadzenie czerpaków typu Jenišovice-Kirkendrup w skarbach z obrębu Bramy Morawskiej i regionów z nią sąsiadujących od południa, co związane było z ważną rolą tego obszaru jako pośredniczącego w dalekosiężnych kontaktach kulturowo-wymiennych z obszarami w dorzeczu Odry, a w dalszej kolejności i Warty. Zwrócić należy szczególną uwagę zwłaszcza na dwa skarby (nr 2 i 4) z osiedla obronnego w Štramberg-Kotouč, okr. Nový Jičín, szczegółowo zresztą opracowane przez V. Podborskiego²⁷.

Dla wspomnianych już wyżej oddziaływań kulturowych strefy wschodniohalsztackiej we wczesnej epoce żelaza na obszary w dorzeczu Odry i Warty, szczególna rola przypadła osadnictwu Moraw, reprezentowanemu przez kulturę lużycką (faza platenicka) w części północnej oraz kulturę horakowską w części południowej. Odnośne materiały zaprezentowane przez J. Nekvasila (s. 16 nn. oraz tabl. 5–17) wskazują przede wszystkim na obecność cist poprzecznie żebrowanych oraz situl i wiader (w tym typu Kurd), ale również okazów występujących wyłącznie na tym obszarze, a więc z dużym prawdopodobieństwem stanowiących wytwory lokalne. Symptomatyczne jest, że pochodzą one przede wszystkim z zasięgu osadnictwa kultury horakowskiej, wchodząc zwłaszcza w skład bogatych inwentarzy tamtejszych grobów kurhanowych z komorami drewnianymi. Z zasięgu osadnictwa „lużyckiego” pochodzi praktycznie tylko jeden skarb z miejscowości Náklo, okr. Olomouc, datowany dopiero na HaD₁, któremu J. Nekvasil poświęcił odrębne uwagi (s. 30 nn.). Mamy tu do czynienia z zespołem, w którym obok cisty wystąpiło 8 czerpaków bogato zdobionych, starszych jednak od poprzedniego naczynia, do których brak jest analogii w dostępnym materiale środkowoeuropejskim, a które stanowiły najpewniej produkt lokalny.

Zespołem wyróżniającym się w skali całego regionu jest znalezisko z jaskini Býčí Skála koło Brna, datowane na HaD₂. J. Nekvasil poświęcił mu obszerne uwagi (s. 30 nn.). Mamy tu do czynienia z bardzo bogatym pochówkiem (któremu towarzyszyły liczne ofiary ludzkie), ale zapewne również i z miejscem ofiarnym, użytkowanym przez krótki okres. Autor ten wskazał na liczne analogie do ujawnionych tam naczyń, pochodzące z dorzecza zwłaszcza Odry i górnej Warty, przy czym w obu przypadkach rozpatruje je w kontekście tzw. szlaku bursztynowego z wczesnej epoki żelaza. Duże zróżnicowanie całokształtu inwentarza tego zespołu pod względem typów ujawnionych w nim zabytków metalowych oraz ich pochodzenia – tak ze strefy wschodnio-, jak i zachodniohalsztackiej, z północnej Italii, ale również i tzw. scytyjskiej – przemawia przeciw wiązaniu go wyłącznie z postulowanymi dalekosiężnymi kontaktami wymiennymi oraz przeciw uznaniu użytkowników tego miejsca za pośredników w postulowanej wymianie. Osobiście podtrzymuję pogląd o przynależności wspomnianego zespołu do poszukiwaczy metali i producentów żelaza, pochodzących z zachodu, których nie można wiązać z osadnictwem kultury horakowskiej, jakkolwiek zespół ten został ujawniony w jego północnej strefie pogranicznej. Inwentarz ten stanowił zapewne własność owej grupy; sugestia ta nie przeczy możliwości, iż jej reprezentanci byli odbiorcami i użytkownikami wytworów metalowych obcej proveniencji, lecz nie pośrednikami w dalszej ich dystrybucji.

Zgodzić się natomiast należy ze sprostowaniem J. Nekvasila (s. 33), że podokres HaD₂, w którym doszło najpewniej do postulowanego w literaturze najazdu grup z kulturą scytyjską na obszary w dorzeczu Odry i Warty, a więc i na teren Moraw, stanowił zarazem cezurę dla

²⁷ V. Podborský *K datování a původu některých bronzových předmětů ze Štramberského Kotouče*, „Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university”, R. 16, seria archeologicko-klasyczna E 12, Brno 1967, s. 7 nn. i tabl. 1–18; tenże, *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*, Brno 1970, s. 107 nn. i tabl. 8–13.

masowego występowania wytworów określanych jako tzw. wschodniohalsztackie. Od siebie zaś dodam, że chodzi tu przede wszystkim o zabytki, które winniśmy zaklasyfikować do kategorii tzw. luksusowych.

Podobnie jak i w innych opracowaniach tego typu w serii *Prähistorische Bronzefunde*, załączono tu skrótowne zestawienie podstawowej literatury, spis muzeów, z których pochodzą omawiane materiały, oraz rejestr znalezisk i materiał ilustracyjny. Odczuwa się jednak brak bardziej szczegółowych map, odnoszących się do Moraw, a także tablicy typologiczno-chronologicznej, zwłaszcza że materiał z wczesnej epoki żelaza włączono tylko do opracowania M. Novotnej dla Słowacji. Stąd więc przy analizie znalezisk z Moraw w młodszym okresie brązu, badacze niezbędne informacje w tym zakresie, ujęte w przeglądowych tabelach, uzyskać mogą tylko w opracowaniach dla Czech (bez okresu halsztackiego) oraz dla Słowacji. W obu przypadkach potwierdzają one fakt pojawienia się pierwszych naczyń metalowych dopiero we wczesnej fazie tzw. lużycko-popielnicowej, oraz ich brak w fazie „mogiłowej”.

Żałować natomiast należy, że ani A. Siegfried-Weiss, ani też J. Nekvasil nie zdecydowali się na włączenie do publikowanych materiałów grupy naczyń brązowych pochodzenia etruskiego z V–IV w. przed Chr., który to postulat zrealizowała tylko M. Novotná²⁸ w odniesieniu do Słowacji. Obecność ich w Czechach i na Morawach oraz ogólną charakterystykę starałem się zaprezentować w jednym z opracowań, dotyczących tzw. szlaku bursztynowego²⁹.

Truizmem byłoby powtarzanie argumentów co do celowości dalszego publikowania tego typu opracowań w ramach serii *Prähistorische Bronzefunde*. Obie recenzowane powyżej prace, mimo ich regionalnego charakteru, stanowią dla badaczy polskich nie tylko ważną podstawę dla przygotowania podobnej publikacji, dotyczącej ziem polskich w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza, ale również istotne tło porównawcze dla poznania różnych aspektów procesu rozwojowego społeczności kultury lużyckiej na całym obszarze jej występowania.

Zbigniew Bukowski

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

²⁸ M. Novotná, *op. cit.*, s. 68 nn. i tabl. 12–14.

²⁹ Z. Bukowski, *Tzw. szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza na południe od Sudetów i Karpat...*, s. 42 nn., tamże bliższe dane i literatura.